

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԾՐԱԳԻՐ-ՀԱՐՑԱՐԱՆԻ
ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՁ

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

2006 թ. լրացավ Ստեփան Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարանի» 60, իսկ 2007 թ.՝ Գրիգոր Խալաթյանցի «Ծրագրի» 120-ամյակները: Անհնար է հասկանալ հայ գիտական ազգագրության ձևավորման ու զարգացման հիմնահարցերն առանց դարակազմիկ նշանակություն ունեցող այդ ծրագրերի:

Ազգագրությունը հումանիտար այլ գիտությունների նման օգտվում է տարբեր բնույթի գրավոր սկզբնաղբյուրներից, որոնք սփռված են հսկայական տարածության ու ժամանակի մեջ: Սակայն, ի տարբերություն այլ գիտությունների, ազգագրությունն ունի իր աղբյուրագիտական հիմնական բազան՝ հանձին դաշտային ազգագրական նյութերի (այսուհետ՝ ԴԱՆ), որոնք ռեալ իրականությունից, կոնկրետ բանասացներից գրառված վկայություններ են, որոնց վրա էլ հիմնականում խարսխվում է ազգագրությունը:

Դեռևս XIX դ. կեսերին եվրոպական երկրներում ծավալվեց ակտիվ շարժում՝ գրառված ազգագրական նյութերը կանոնակարգելու ուղղությամբ: Դա մի շրջան էր, երբ հարյուրավոր մարդիկ մեկնում էին անձանոթ երկրներ՝ նպատակ ունենալով գրի առնել քաղաքակրթությունից մի կողմ մնացած և իրենց էթնիկական կենցաղն ու մշակույթը պահպանած հետամնաց ժողովուրդների և ցեղերի նիստուկացր, ընտանեկան բարքերն ու սովորույթները, հավատալիքները և այլն: Սակայն այդ հեռավոր վայրեր մեկնողների մեծ մասը պատահական մարդիկ էին, ազգագրությունից հեռու կանգնած, արկածներ որոնողներ: Չիմանալով տեղաբնիկների լեզուն, անձանոթ լինելով նրանց բարքերին՝ մեկնողները գրի էին առնում այն ամենը, ինչին անտեղյակ էր եվրոպական միջավայրը: Եվ այդ երկրների արխիվները լցվեցին նման կարգի նյութերով: Ծանոթ չլինելով ԴԱՆ-ի գրառման սկզբունքներին ու մեթոդներին, չունենալով դաշտային նյութերի հավաքման ծրագիր-հարցարան, նրանց գրառած նյութերը համակարգված չէին, հաճախ իրարամերժ ու հակասական էին: Այդ իրավիճակն այլևս հանդուրժել չէր կարելի, ուստի ձեռնարկվեցին ազգագրական առաջին կանոնավոր ծրագրերի կազմման ու հրատարակման աշխատանքները: Արխիվներում կուտակված դաշտային նյութերի ուսումնասիրությունը կյանքի կոչեց, այսպես կոչված, «առանձնասենյակային» հետազոտողների մի սերունդ, որոնք «դաշտ» չմեկնելով, հենվելով ձեռքի տակ եղած նյութերի վրա, ստեղծեցին ազգագրական հետազոտությունների գլուխգործոցներ (Էդուարդ Թեյլոր, Ջոն Ֆրեզեր և ուրիշներ)¹:

¹ Э. Т е й л о р. Первобытная культура. М., 1939; Հ. Ֆրեզեր. Ոսկե ճյուղը, Երևան, 1989:

Այս երևույթը բնորոշ էր նաև հայ իրականությանը: XIX դ. առաջին կեսերին մեզանում ազգագրական լայն գործունեություն ծավալած անհատները՝ Ղուկաս Ինճիճյան, Մինաս Բժշկյանց, Խաչատուր Աբովյան, Մեսրոպ Թաղիադյան, Հարություն Ալամդարյան և ուրիշներ, գրավոր աղբյուրների հետ, հետազոտությունների հիմքում դրեցին իրենց իսկ կողմից գրառված ԴԱՆ-ը, որոնք հիմք ծառայեցին ազգագրական բնույթի ուշագրավ աշխատանքներ ստեղծելու համար: Սակայն այս ժամանակամիջոցում մեզանում հայ ազգագրությունը մնաց սիրողական մակարդակի վրա, որպես սուկ առանձին անհատների հետաքրքրությունների առարկա: Միտումը շարունակվեց նաև XIX դ. երկրորդ կեսերի շուրջ երեք տասնամյակների ընթացքում: Մինչև 1887 թ. Գր. Խալաթյանցի «Ծրագրի» հրատարակումը, ԴԱՆ-ի գրառումն ու շրջանառության մեջ դնելը մեծ փոփոխություններ չէր կրել դարի առաջին կեսերի համեմատ:

Այդ շրջանում, ինչպես եվրոպական երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, անցած պատմական փուլերի ազգագրական հետազոտությունները մեծ թիվ չեն կազմում: Ուսումնասիրողները հիմնականում կանգ են առել սովյալ ժամանակի բարքերի ու սովորույթների հետազոտմանը՝ հենվելով գրառված դաշտային նյութերի վրա: Սակայն դրանք թերի էին, համակարգված չէին, քանի որ մեզանում բացակայում էին այդ ամենի երաշխավորը համարվող հարցարանները: Եթե ավելացնենք, որ XIX դ. երկրորդ կեսերին դեռևս ճշտված չէր ազգագրության օբյեկտն ու առարկան, այն բաժանված չէր հումանիտար որոշ գիտություններից, ապա պարզ կլինի ազգագրական այն հետազոտությունների թերություններն և ոչ ամբողջական լինելը, որոնք լույս են տեսել մինչև 1880-ական թվականները:

1860-ական թվականները լույս տեսած Մ. Միանսարյանցի «Մտածողութիւնք ազգային լուսավորության մասին» հոդվածը, ըստ Ս. Վարդանյանի, «ծրագիր հարցարան» էր: «Մ. Միանսարյանցի սկսած գործն ունեցել է իր շարունակությունը: 19-րդ դարի 70–80-ական թվականներից սկսած՝ մշակութային արժեքների հավաքման գործը մասնագիտական մակարդակի վրա դնելու նպատակով լույս են տեսել մի շարք հարցարաններ: 1884 թ. Ս. Երիցյանը կազմել և հրատարակել է ազգագրական նյութերի հավաքման ուղեցույցը, 1887 թ. Գր. Խալաթյանցը՝ «Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների», 1946 թ. Ստ. Լիսիցյանը՝ «Ազգագրական հարցարանը»²:

Հենվելով Ս. Վարդանյանի այս կարգի բնութագրումների վրա՝ Լ. Վարդանյանը գրել է. «Նշենք, որ հայ իրականության մեջ ծրագիր հարցարան (ընդգծումը – Ա. Պ.) կազմելու առաջին փորձերից մեկը դեռևս 19-րդ դ. կեսին, պատկանում է մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչ, հրատարակիչ, հասարակական գործիչ Մ. Միանսարյանցին»³: Ըստ Դ. Վարդումյանի՝ «Արդեն բավականաչափ կուտակված նյութերի վրա կազմվեցին ազգագրական բնույթի առաջին հարցարանները (Մ. Միանսարյան՝ 1868, Ալ. Երիցյան՝ 1874)»⁴:

² Տե՛ս Ս. Վ ա ղ ա ն յ ա ն. Միքայել Միանսարյանց: Կյանքն ու գործը, Երևան, 2002, էջ 21:

³ Л. В а р д а н я н. Степан Лисициан и истоки армянской этнографии. Ереван, 2005, с. 307.

⁴ Դ. Վ ա ղ ա ն յ ա ն. Ազգագրություն.– Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 926:

XIX դ. 70–80-ական թվականներին հրատարակված աշխատանքներն⁵ ընդգրկում են ազգագրության սոսկ սահմանափակ բնագավառներ (ընտանիք, իրավական սովորույթներ, վիճակագրական տվյալներ և այլն), որոնք չունեցան գործնական կիրառություն ու մնացին նեղ օգտագործման շրջանակներում: Ուստի, վերոհիշյալ աշխատանքները, որոշ վերապահումներով, «ազգագրական բնույթի հարցարաններ» էին, բայց ոչ երբեք դաշտային ազգագրական նյութերի գրառման «ծրագիր–հարցարաններ»:

Ումանց կարծիքով, ծրագրի հավակնող հաջորդ աշխատանքը, 1874 թ. լույս տեսած Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոց»-ն է: Գրքի առաջին հրատարակության տիտղոսաթերթի վրա գրված է՝ «Ծրագրեաց» Գ. Վ. Սրունձտեանց⁶, իսկ «Իբրև նախերգանքի» վերջում՝ «Ծրագրողն» արտահայտությունը⁷: Կարծես թե հեղինակը նկատի ունի դրանց «գրող», «կազմող» ժամանակակից իմաստները: Սակայն, «Գրոց ու բրոց»-ի առաջին մասում Գ. Սրվանձտյանցը ներածականի այս անորոշությունը հստակեցնում է՝ գրելով. «Եվ որովհետև այս իմ գրական գործս իբրև հուշարար և ծրագիր (ընդգծումը – Ա. Պ.) կ'ուզեմ ներկայացրնել, բավականեն ավելին չեմ ուզեր երկարել: Որքան ձեռնհաս եղեր ու հավաքեր եմ և որքան ևս պատեհություն ունենամ հավաքելու, զանոնք ալ զատ գործ կ'ընեմ, կամ այլոց քան զիս հմտագունից և աշխատասիրաց կ'առաջարկեմ»:

Ակնհայտ է, որ Գ. Սրվանձտյանցը «Գրոց ու բրոց»-ի առաջին մասը դիտում է որպես ծրագիր՝ այն առաջարկելով ուրիշներին ևս: Շարադրանքի մի այլ հատվածում, նա ավելի է հստակեցնում այս միտքը. «Ո՞ւր տարավ և ո՞ւր բերավ զիս այս նկարագիրը, զոր միայն իբրև ծրագիր կգրեմ»⁸ (ընդգծումը – Ա. Պ.): Շուրջ հարյուր տարի է, ինչ տարբեր հետազոտողներ, հենվելով Գ. Սրվանձտյանցի այս բնութագրումների վրա, «Գրոց ու բրոց»-ը մերժել կամ համարել ու համարում են ազգագրական նյութերի գրառման ծրագիր–հարցարան:

XX դ. սկզբներին այս խնդրին առաջինն անդրադարձավ Գր. Խալաթյանցը: XIX դ. 70-ական թվականներին սկսում են լույս տեսնել Գ. Սրվանձտյանցի երկերը, գրում է Գր. Խալաթյանցը, «Կոկիկ ժողովածուի տեսքով, ուր բազմատեսակ ազգագրական նյութերը՝ շնորհիվ իրան ծրագրողին միայն հաստուկ ոճին (ընդգծումը – Ա. Պ.), կենդանի կերպով կապված էին իրար հետ և մի սիրուն ամբողջություն կազմում, մի երևույթ, որ դեռ տեսնված չէր մեզանում»¹⁰:

Գ. Սրվանձտյանցին ուղղված նամակներից մեկում Գր. Խալաթյանցը վկայում է, թե Մկրտիչ Էմինը խոսակցության ժամանակ քանիցս ասել է իրեն. «Ես պատրաստ եմ օգնելու դրամոք՝ «Մանանա»-ի և «Գրոց ու բրոց»-ի պատվելի ծրագրողին (ընդգծումը – Ա. Պ.) մի նոր ժողովածու ևս հրատարակելու, անգամ իմ ծախ-

⁵ Ա. Լ. Երիցյան. Ընդհանուր հարցեր հայոց բանագ և սովորույթաց, Թիֆլիս, 1874, Սրբ. Երիցյան. Տոմար ընտանեկան, Թիֆլիս, 1884:

⁶ Գ. Սրվանձտյանց. Գրոց ու բրոց. – Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 37:

⁷ Նույն տեղում, էջ 29, 34:

⁸ Նույն տեղում, էջ 73:

⁹ Նույն տեղում, էջ 79:

¹⁰ Գր. Խալաթյանց. Նյութեր հայ ազգագրության պատմության համար. – «Էմինյան ազգագրական ժողովածու», հ. Է, Մոսկվա, 1908, էջ 42:

քով...»¹¹: Մեկ ուրիշ նամակում Գր. Խալաթյանցն օգտագործում է «... Ձեր ծրագրյալ (ընդգծումը – Ա. Պ.) «Դավիթ Սասունցի» պատվական վեպի ռուսերեն թարգմանության մի օրինակը...» արտահայտությունը¹²:

Ուշադրություն դարձնենք Գր. Խալաթյանցի «շնորհիվ իրան ծրագրողին», «պատվելի ծրագրողին», «Ձեր ծրագրյալ» արտահայտություններին, որոնք նշանակում են ոչ թե ԴԱՆ-ի գրառման համար ծրագիր կազմող, այլ ինքնատիպ կերպով շարադրող, հատուկ ոճով ներկայացնող: Կարծում եմ, դրանք ունեն այն նույն իմաստը, ինչ «Գրոց ու բրոց»-ի տիտղոսաթերթի վրա եղած «ծրագրողն» մակագրությունը ու Գ. Սրվանձտյանցի «իբրև հուշարար և ծրագիր» խոսքերին մեր տված մեկնաբանությունը:

Ըստ Գր. Խալաթյանցի՝ Գ. Սրվանձտյանցի նկարագրությունները «... գողտրիկ լեզվի և նուրբ ճաշակի հետ՝ գորեղ տպավորություն գործեցին ընթերցող հասարակության վրա... հայ ազգագրությունը նոր շունչ առավ, նրան հետևեցին շատերը, տալով իրենց գյուղի, քաղաքի ազգագրության նկարագիրը»¹³: Չնայած Գ. Սրվանձտյանցի շնորհիվ կենդանություն առավ հայ բանահյուսության ուսումնասիրությունը, գրում է Գր. Խալաթյանցը, սակայն պիտի խոստովանել, որ այդ կատարածը դեռևս ամբողջական չէր, նկատելի թերություններով հավաքած նյութերը քանակի ու որակի առումով պակասավոր էին: Լույս տեսած ժողովածուների մեջ չկար որոշակի կարգուկանոն, դասավորություն, հաճախ նյութերը կուտակված էին անսխստեմ ձևով: Ամեն մի սիրաբան իր սեփական հայացքն ուներ առարկայի մասին, միատեսակ և որոշ ուղղություն չկար ու չէր կարող լինել: Ամենքն էլ Սրվանձտյանց չէին, որ կարողանային գրավել ընթերցողի աչքն ու միտքը: Անհրաժեշտ էր ընդմիջտ ճշտել ազգագրության այլևայլ ճյուղերի սահմանները, որոշ սխստեմ և կարգ մտցնել կազմվող ժողովածուների մեջ ու միատեսակ կամ նման ձգտումների և նպատակների ծառայեցնել դրանք, որպեսզի հնարավոր լիներ հավաքվելիք նյութերը հոգուտ գիտության շահագործել: Դրա համար պետք էր մի հրահանգ կամ առաջնորդ, որ ուղղություն տար հայ ազգագրությունով զբաղվողներին: Ծրագրի պահանջն էր՝ ծրագրի, որը բացակայում էր մեզանում (ընդգծումը – Ա. Պ.)¹⁴:

Ակնհայտ է, որ շուրջ հարյուր տարի առաջ գրված այս խոսքերում Գր. Խալաթյանցը հստակ կերպով շեշտում է, որ դաշտային նյութեր հավաքելու համար մեզանում բացակայում է ազգագրական ծրագիր-հարցարանը, ինչը թողել է իր բացասական հետևանքները: Նա, թեկուզև ակնարկի տեսքով, չի հիշատակում ոչ միայն «Գրոց ու բրոց»-ը որպես ծրագիր, այլև գտնում է, որ պետք է «որոշ սխստեմ ու կարգ մտցնել» ԴԱՆ-ի գրառման աշխատանքներում: Ավելին, Գր. Խալաթյանցն իր կազմած ծրագիրն ուղարկում է Գ. Սրվանձտյանցին, որ դաշտային նյութեր հավաքելիս առաջնորդվի դրանով:

¹¹ Տե՛ս Գ. Սրվանձտյանց. Երկեր, հ. 1, Ծանոթ., էջ 636:

¹² Նույն տեղում, էջ 638:

¹³ Գր. Խալաթյանց. Նյութեր..., էջ 42-43:

¹⁴ Նույն տեղում:

«Գրոց ու բրոց»-ին՝ որպես ծրագրի, անդրադարձել է նաև Ա. Շահնագարյան-ցը: Սկզբնական շրջանում, գրում է նա, Գ. Սրվանձտյանցը հավաքում է տարբեր բնույթի նյութեր հայ ժողովրդի կենցաղի վերաբերյալ, սակայն «դժբախտաբար այս ուղղությամբ գրվածներից բնավ չի երևում, թե Գ. Սրվանձտյանցը սկսելով հավաքել երգերը, ունեցել է որոշ ծրագիր կամ առաջնորդվել է որևէ ուղղությամբ» (ընդգծումը – Ա. Պ.)¹⁵: Ավելին, նա «Գրոց ու բրոց»-ը հրատարակել է երկ-յուրորդ և ուրիշների թելադրանքով, կասկածելով, թե քննադատները նրան կարող են դատապարտել այդպիսի նյութեր հրատարակելու համար: Երբ նկատեցին նրա հրատարակած նյութերը պարբերականներում, սկսեցին խրախուսել նրան, որ դրանք հրատարակի առանձին գրքով¹⁶:

Ա. Շահնագարյանցը «Գրոց ու բրոց»-ը համարել է «... ընդհանուր տեսություն, քան մշակված մի գործ»¹⁷: Նրա բնորոշմամբ «Գ. եպիսկոպոս Սրվանձտյանցի այս գրվածքն իսկապես ծրագրի բնույթ ունի, միայն կազմված է անփույթ ու արագ կերպով: Այս ծրագրից երևում է, որ նա ծանոթ էր բազմաթիվ ժողովրդական ավանդությունների, զրույցների, առասպելների հետ, ժողովրդական բառերի ահագին պաշար ունի: Մա մի հարուստ ծրագիր է ժողովրդական բազմաթիվ նյութերի, որ եթե հաջողվեր նույնությամբ հավաքել, այն ժամանակ կունենայինք մի հսկայական աշխատանք: Բայց այս ծրագիրը կազմված է շատ անփույթ ու վայրի վերո, ուստի մի ամբողջական պատկեր չի ստացվում: Զարմանալին այն է, որ այս ծրագիրը կազմելիս նա ոչ մի գրավոր աղբյուր չի ունեցել»¹⁸ (ընդգծումները՝ Ա. Պ.): Այս շարադրանքում Ա. Շահնագարյանցը հինգ անգամ «Գրոց ու բրոց»-ը համարել է ծրագիր, չնայած դրա «անփույթ ու վայրի վերո» կազմված լինելուն: Կարծում ենք, ավելի ընդունելի է «Գրոց ու բրոց»-ին տրված նրա նախնական բնորոշումը, ըստ որի այն «ծրագրի բնույթ ունի»: Իսկապես, այդ աշխատանքի առաջին մասն ինչ-որ չափով ծրագրված շարադրանք է և ոչ թե ԴԱՆ-ի հավաքման ծրագիր-հարցարան:

Այս խնդրին անդրադարձել է նաև Վ. Բդոյանը՝ գրելով. «Սակայն Գ. Սրվանձտյանցի ամենամեծ ծառայությունը բանահավաքչության գործի կազմակերպումն էր: Նրան հետևեցին շատերը՝ ձեռքի տակ ունենալով նրա ծրագիրը՝ «Գրոց ու բրոց»-ը» (ընդգծումը – Ա. Պ.)¹⁹:

Վ. Բդոյանի այս բնութագրումը կարճ ունի հստակեցման. Գ. Սրվանձտյանցը ոչ թե կազմակերպեց բանահավաքչական աշխատանքներ, այլ նրա գործերը տասնյակ մարդկանց մղեցին դեպի հայոց ավանդական բարբերն ու սովորույթները գրառելու գործին: Ինչ վերաբերում է, թե «շատերը՝ ձեռքի տակ ունենալով նրա «Գրոց ու բրոց»-ը» որպես ծրագիր, մեկնում էին բանահավաքչության, քիչ

¹⁵ Ա. Շ ա հ ն ա գ ա ր յ ա ն. Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցի երկերը (մահվան քառասուն ամյակի առթիվ) – «Ազգագրական հանդես» (այսուհետ՝ ԱՀ), գիրք 24, Թիֆլիս, 1913, էջ 116:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ ԱՀ, գիրք 25, 1913, էջ 85:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 88:

¹⁹ Վ. Բ դ ո յ ա ն. Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1974, էջ 20:

համոզիչ է, քանի որ այդ աշխատանքով մինչև իսկ այսօրվա պրոֆեսիոնալ ազգագրագետի համար դժվար կլինի ԴԱՆ-ի հավաքումը:

Շարունակելով իր միտքը՝ Վ. Բդոյանը գրել է. «Գրոց ու բրոց» յուրօրինակ ծրագիրն իր կառուցվածքով ու հարցերի առաջադրումներով, իհարկե, միանգամայն տարբերվում էր Եվրոպայում և այլուր կազմվող ծրագրերից, որովհետև հեղինակը ծանոթ չէր դրանց: Նա իր բնատուր խելքի ու տաղանդի շնորհիվ առաջադրել էր մի ծրագիր, որը համապատասխանում էր դարի քաղաքական ու մշակութային պահանջներին (ընդգծումը – Ա. Պ.): Այդ ծրագիրը, որպես առաջին փորձ, անշուշտ, թերի չէր. հարցերը արդի հասկացությամբ չէին սիստեմավորված, թեմայավորված ու համարակալված և վերաբերում էին ոչ միայն ազգագրությանն ու բանահյուսությանը, այլև բարբառագիտությանը, հնախոսությանը, բանագիտությանը և այլն»²⁰: Որպեսզի հիմնավորի «Գրոց ու բրոց»-ի ազգագրական հարցարան լինելը, Վ. Բդոյանը հարցերի է վերածում աշխատանքի շարադրանքը²¹: Եթե հարցին մոտենանք այս տեսանկյունից, ապա ավելի տրամաբանական կլինեն ծրագրի հավակնություն վերագրել Գ. Սրվանձտյանցի «Մանանա» և «Համով հոտով» աշխատանքներին: Ճիշտ է, հեղինակը դրանցում «ծրագրող» բառը չի օգտագործել և չի դիտել իբրև «հուշարար», սակայն, կարծում ենք, որ այս երկու աշխատանքներն ավելի են հավակնում ծրագրի, քան «Գրոց ու բրոց»-ը: «Մանանա»-ի միայն բովանդակության հիշեցումն այդ է վկայում. Հայրենյաց համն ու հոտը, Հայրենյաց վեպը և գրույցը, Երգ և նվագ հայրենյաց և այլն²²: Նույնքան խոսուն են նաև «Համով հոտով»-ի ճաշակները. Քանի մը քաղցրություններ, Քանի մը տեսարաններ, Քանի մը հեքիաթներ, Գեղջկական երգեր և այլն²³:

Դժվար չէ նկատել, որ այս երկու աշխատանքները հանդես են գալիս որոշակի կանոնակարգված տեսքով, որտեղ նյութերի դասակարգումն ու շարադրանքն այնպիսի բժախնդրությամբ է արված ու թեմայավորված, որ ոչ մի դժվարություն չի ներկայացնում դրանք ծրագիր-հարցարանի ծառայեցնելու, հարցաշարի վերածելու: Մինչդեռ «Գրոց ու բրոց»-ի ծրագրի հավակնությունը շատ ավելի խնդրահարույց է:

Այս խնդրին անդրադարձել է նաև Ա. Նազինյանը: Նրա բնորոշմամբ, Գ. Սրվանձտյանցի շնորհիվ ազգագրությունը լայն ծավալ ստացավ, 1870-1890-ական թվականներին՝ շուրջ 20 տարիների ընթացքում, մեծ հետաքրքրություն առաջացավ հայ ազգագրության ու բանահյուսության նկատմամբ, այդ գործին լծվեցին տասնյակ ու տասնյակ բանահավաքներ, սակայն գրառված նյութերը թերի ու պակասավոր էին: «Այդ թերացումներն ու պակասությունները, սակայն, հետևանք էին ... ազգագրության ու բանահյուսության որևէ փոքրիշատե համակարգված հարցարան ուղեցույցի բացակայության...» (ընդգծումը – Ա. Պ.)²⁴:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 17

²¹ Նույն տեղում, էջ 17-18:

²² Գ. Սրվանձտյանցի «Մանանա».- Երկեր, հ. 1:

²³ Գ. Սրվանձտյանցի «Համով հոտով».- Երկեր, հ. 1:

²⁴ Ա. Նազինյանի «Ժողովրդագիտությունը հայ պարբերականներում»

Այս գնահատականի մեջ ևս որևէ խոսք չկա «Գրոց ու բրոց»-ի վերաբերյալ՝ որպես ազգագրական ծրագրի: Ավելին, ծավալած հսկայական բանահավաքչական աշխատանքի թերի ու պակասավոր հիմնական կողմը, մինչև Գր. Խալաթյանցի «Ծրագրի» հրատարակումը, Ա. Նազինյանն իրավացիորեն բացատրում է հայ իրականության մեջ «համակարգված հարցարան ուղեցույցի» բացակայությամբ:

Մեր օրերում խնդրո առարկային անդրադարձել է նաև Ռ. Նահապետյանը: «Գր. Խալաթյանցը, սակայն, 1887 թ. հրատարակած իր այդ «Ծրագիրը» համարում էր առաջին փորձը, – գրում է Ռ. Նահապետյանը, – որից երևում է, որ նա Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոց»-ը ծրագիր չի դիտել: Այս ծրագիրը չեն կռահել նաև Ե. Լալայանը, Ստ. Լիսիցյանը և հայ ազգագրության մյուս երախտավորները»²⁵ (ընդգծումը – Ա. Պ.): Ինչո՞ւ: Որովհետև հեղինակը իր ծրագիրը արդի իմաստով չի համակարգել, հարցերը չի թեմավորել ու համարակալել, որովհետև առաջադրված հարցերը շաղկապել է պատասխան նկարագրերի հետ: Ընթերցողները և գիտնականները բոլոր պարագաներում ընդունել են «Գրոց ու բրոց»-ի բարերար-վարակիչ ազդեցությունը, բայց չեն նկատել, որ հեղինակն այն ներկայացրել է իբրև ծրագիր»²⁶ (ընդգծումը – Ա. Պ.):

Պետք է ավելացնել, որ «Այս ծրագիրը չեն կռահել» ու «նկատել» նաև Ա. Ղանալանյանը, Ս. Հարությունյանը, Ա. Ղազիյանը, Ա. Նազինյանը, Է. Կոստանդյանը և այլք, մինչդեռ Վ. Բոյանյանն այն կռահել էր 1946 թվին²⁷: Ուսումնասիրողները ինչպե՞ս կարող էին չնկատել, չկռահել կամ կռահել, երբ Գ. Սրվանձտյանցն ուղղակի շեշտել է, որ «Գրոց ու բրոց»-ը ներկայացնում է «իբրև հուշարար և ծրագիր»: Պարզապես, ուսումնասիրողներն անհրաժեշտ չեն համարել անդրադառնալ Գ. Սրվանձտյանցի այս խոսքերին, քանի որ ձևով ու բովանդակությամբ «Գրոց ու բրոց»-ը չի կարող դիտվել իբրև ծրագիր: Ռ. Նահապետյանը, անդրադառնալով Գ. Սրվանձտյանցի «Ծրագրող», «Ծրագրեաց» խոսքերին, գրում է, որ «Մակագրության այս ձևը չի կրկնվել հեղինակի մյուս գրքերից ոչ մեկի վրա»²⁸:

Առաջաբան, պր. 1, Երևան, 1985, էջ 15-16:

²⁵ Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. Գարեգին Սրվանձտյանցի ազգագրական և բանահավաքչական գործունեությունը. – «Էջմիածին», Ժ, հոկտեմբեր, 2007, էջ 110:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 114: Ինչպե՞ս կարող էր Գր. Խալաթյանցը «Գրոց ու բրոց»-ը ծրագիր դիտել, երբ իր «Ծրագիրը» ձևով էր Գ. Սրվանձտյանցին, որն էլ, բարձր գնահատելով Գր. Խալաթյանցի աշխատանքը, գրել է. «Վրա հասավ Ձեր «Հայ ազգագրության ծրագիրը» և այն նվիրեցի երեք անձանց. «... որքան մեծ բացվեցան անոնց աչքերը ծրագրիդ ճառագայթներով, որ կլուսավորեր, կառաջնորդեր և կցուցաներ ամեն բան պարզ ու կատարյալ: Մեծ գործ և պիտանի է ծրագիրդ» (տե՛ս Է. Կ ո ս տ ա ն յ ա ն. Գարեգին Սրվանձտյանց (Կյանքը և գործունեությունը), Երևան, 1979, էջ 9-10):

²⁷ Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 114: Ի միջիայլոց, Ռ. Նահապետյանը, հենվելով ձեռքի տակ եղած նյութերի վրա, Գ. Սրվանձտյանցի ծնունդը համարում է 1840 թ. դեկտեմբերի 12-ը: Մինչդեռ, ըստ Ա. Ղանալանյանի՝ 1840 թ. նոյեմբերի 17-ը, որի շուրջ տվել է հետևյալ մեկնաբանությունը. Գ. Շերենցի և այլք մոտ «Սրվանձտյանցի ծննդյան ամիսն ու օրը... սխալմամբ նշված է դեկտեմբերի 12-ը: Ուղղում ենք ըստ նրա Կ. Պոլսի Շիշլիի գերեզմանոցում գտնվող գերեզմանի տապանաքար-հուշարձանի վրա եղած մակագրության» (տե՛ս Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. Գարեգին Սրվանձտյանց. – տե՛ս Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 1, էջ 8):

²⁸ Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 115:

Կարծում ենք, մեր կողմից այդ բառերի բացատրությունը՝ Գր. Խալաթյանցին հղելով հանդերձ, տալիս է դրանց իմաստային բովանդակությունը: Թե ինչու է չկան այդ բառերը մյուս աշխատանքների վրա, նույնպես հասկանալի է: Բոլոր գրքերի ճակատին հեղինակը դրանք չէր դրոշմելու ու «հուշարար և ծրագիր» առաջարկելու: Ուշագրավ է Ռ. Նահապետյանի կողմից «գրոց ու բրոց» բառերին տրված հետևյալ բացատրությունը. «... Գրոց»-ը այն է, ինչ հեղինակը գրի է առել իբրև ազգագրական և բանահյուսական հում նյութեր, իսկ «բրոց»-ը ակնհայտորեն խորհրդանշական է՝ «բրել, պեղել, պատմել տալ և գրի առնել» նշանակությամբ: Ուրեմն՝ «Գրոց ու բրոց» վերատառությունը այլ կերպ նշանակում է «Գրատումներ և հարցեր» (բանահավաքների համար): Ասել է, թե՛ գրքի անունն այլ կերպ կարելի է կարդալ «Գրատումներ ու հարցեր և Սասունցի Դավիթ կամ Մեհերի դուռ» (ընդգծումը – Ա. Պ.)²⁹:

Մնում էս զարմացած Ռ. Նահապետյանի հնարամտության վրա: Եթե վերոհիշյալ հեղինակները ժամանակին բերել են ինչ-որ կովաններ՝ «Գրոց ու բրոց»-ը ծրագիր համարելու նպատակով, ապա Ռ. Նահապետյանը, նրանց կարծիքն ընդունելով հանդերձ, ստուգաբանում է նաև աշխատանքի վերնագիրը, «Գրոց ու բրոց»-ը դարձնում «Գրատումներ և հարցեր» (բանահավաքների համար):

Ադա Հովսեփ Իզմիրյանին ուղղած նամակում, Գ. Սրվանձտյանցը անդրադառնալով «բրչին ու գրչին», գրում է, որ մարդն ինքն իրեն լավ ճանաչելու համար, պետք է լավ իմանա իր անցյալն ու ներկան. «Հողերու խավերը, ջրերու խորերը, շինից փլատակներն ու ավերակները փորփորել և խառնել պետք է բրչով ու գրչով (ընդգծումը – Ա. Պ.), և ազգ յուրաքանչյուր՝ յուր նախնյաց անձանց և արարոց ծանոթ առնել...»³⁰:

Խոսելով Գ. Սրվանձտյանցի հարուստ ժառանգության արժևորման շուրջ՝ Ա. Ղանալանյանը նկատել է, որ «... Սրվանձտյանցը բացեց մեր բազմադարյան բանարվեստի, ժողովրդական կյանքի, հայոց աշխարհի մինչ այդ փակ մնացած գաղտնարանների դռները և առաջին անգամ իր ամբողջ համ ու հոտով հայ հասարակայնությանը ծանոթացրեց այնտեղ եղած մեծագույն արժեքներին»³¹: Շարունակելով իր միտքը՝ Ա. Ղանալանյանն ավելացնում է. «Սրվանձտյանցը առաջիններից մեկն էր մեզանում, որն իր հայտնաբերած հարուստ նյութերով մեծապես նպաստեց հայ բանագիտության, ազգագրության, գրականության ու հնագիտության զարգացմանը: Նա մի նոր աշխարհ բացեց հայ գիտնականների ու գրողների առջև, առատ նյութ մատակարարելով նրանց հետազոտությունների և գրական ստեղծագործությունների համար»³² (ընդգծումը – Ա. Պ.): Ա. Ղանալանյանը «Գրոց ու բրոց»-ը բնութագրել է որպես «ավանդությունների ու գրույցների ժողովածու»: Իսկ ըստ Ա. Հարությունյանի՝ «Գրոց ու բրոց»-ը, «... ինչպես նաև Գ. Սրվանձտյանցի հետագա տարիներին հրատարակած ժողովածուները մեծ զարկ են տալիս ժողովրդագիտական նյութերի գրատմանն ու

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս Գ. Սրվանձտյանցի Երկեր, հ. 1, Օսնոթ., էջ 626:

³¹ Ա. Ղանալանյանի նշվ. աշխ., էջ 12:

³² Նույն տեղում, էջ 23:

հրատարակմանը: Գ. Սրվանձտյանցը դառնում է հայ բանահավաքչության ռահ-վիրան՝ ուղի հարթող առաջամարտիկը: Նրա հետևությամբ XIX դարի վերջին քսանամյակում, հայ բանագիտության մեջ հանդես է գալիս բանահավաքների մի ամբողջ սերունդ, որի անդուլ ջանքերով գրառվում և տպագրվում է ժողովրդական կենդանի բանահյուսության մի պատկառելի ժառանգություն»³³ (ընդգծումը – Ա. Պ.): Կարծում ենք այս կտրվածքով պետք է արժևորել «Գրոց ու բրոց»-ը և ոչ թե դրանում ծրագիր փնտրել:

Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ Գ. Սրվանձտյանցը «Գրոց ու բրոց»-ի շարադրանքում փորձել է ձեռքի տակ եղած նյութերն ինչ-որ չափով խմբավորել ու դասակարգել: Թե քանի՞ բանահավաք է օգտվել «Գրոց ու բրոց»-ից որպես ծրագրի, դժվար է ասել: Մինչդեռ հեղինակի կողմից իրեն տրված գնահատականը՝ «Ես իբրև մեղու ապրած ու աշխատած եմ»³⁴ արտահայտությունը հաստատում է, որ Գ. Սրվանձտյանցն իր բանահավաքչական գործունեությամբ, մեր ավանդական բարքերն ու սովորույթները գրի առնելու ինքնատիպությամբ, այնպիսի հետաքրքրություն առաջ բերեց, որ բոլորը ցանկանում էին լծվել բանահավաքչական աշխատանքի: Որ Գ. Սրվանձտյանցի շնորհիվ ազգագրությունը նոր ճաշակ ստացավ, անժխտելի է, սակայն, դա ոչ թե նրա կողմից կազմված ծրագրի արդյունք էր, այլ հեղինակի մեղվաջան աշխատանքի, դարերի խորքից եկած մեր ավանդապահ բարքերն ու սովորույթները բանավոր խոսքից գրական երկի վերածելու հետևանք:

Կարծում ենք, որ մեր ազգային էպոսի հայտնագործումը Գ. Սրվանձտյանցի կողմից, բավական կլիներ, որ նա դասվեր հայ ժողովրդագիտության երախտավորների շարքը: Ուսումնասիրողների կողմից նրան վերագրվող առաջին ծրագրի կազմման պատիվը, որը խիստ հարցական է, ոչինչ չի ավելացնում Գ. Սրվանձտյանցի վաստակին ու փառքին:

Ջարմանային այն է, որ հայ ազգագրության մեջ կարող էս հանդիպել վերոհիշյալ աշխատանքներն ամեն գնով ազգագրական հարցարան համարելու ջանքերի, սակայն մի խոսք չես գտնի Հայոց ազգագրական ընկերության կողմից 1907 թ. հրատարակած «Ծրագիր հայոց ազգագրական թանգարանի համար նյութեր հավաքելու» հարցարանի մասին³⁵, որն այսօր ևս խիստ արդիական է: Տասնամյակներ առաջ, առիթ ենք ունեցել այդ ծրագրից առնչվելու ձկնորսության և որսորդության բաժինների հետ, որոնց համառոտ բովանդակությունը ցանկանում եմ ներկայացնել: Ձկնորսության բաժնում տրված է այս բնագավառի վերաբերյալ դաշտային նյութեր գրառելու և թանգարանային հավաքածուներ ստեղծելու հակիրճ ծրագիրը, որի մի փոքր ընդլայնումից հետո այսօր ևս կարելի է օգտագործել: Դրանում տրված է ձկան տեսակները, որսալու պարագաներն ու եղանակները, թարփերը, ցանցերը, եղեգից ու ուռենու ճյուղերից պատրաստած մակույկները, ձուկ տեղափոխելու միջոցները, կողովի, ցանցի պատրաստման

³³ Ս. Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ն Ի Յ Ա Ն. Հայագիտություն.– Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 916–917:

³⁴ Գ. Ս Ր Վ Ա Ն Ը Տ Յ Ա Ն Գ. Գրոց ու բրոց, էջ 30:

³⁵ Ծրագիր Հայոց ազգագրական թանգարանի համար նյութեր հավաքելու.– ԱՀ, գիրք 16 (հավելված), 1907, էջ 126:

ժողովրդական հմտությունները: Առավել քան հարուստ են ձկնորսությամբ պայմանավորված ժողովրդական հավատալիքները, արարողությունները, աղոթքները, լճերում փոթորիկները կանխելու, ձկներին գրավելու հմայական եղանակները և այլն: Նույն սկզբունքով է կազմված որսորդության վերաբերյալ հարցաշարը. որսի տարբեր եղանակները՝ օղապարանով, ցանցերով, բազեով, շներով կենդանիներ ու թռչուններ որսալու հմտությունները, փողեր հնչեցնելը և այլն³⁶:

Միգուցե այս ուշագրավ ծրագիրը շրջանցվել է այն պատճառով, որ հրատարակվել է Գր. Խալաթյանցի «Ծրագրից» ավելի ուշ, սակայն ծրագիրն իր տեսակի մեջ եզակի է, ինչպես Գր. Խալաթյանցի կազմածը: Ուստի, ուսումնասիրողների կողմից վերոհիշյալ ծրագրի շրջանցումը պետք է անարդարացի համարել:

Մեզանում գիտական առաջին ծրագիր-հարցարանի կազմումն ու հրատարակումը պատկանում է Գր. Խալաթյանցին: Ինչպես ինքն է վկայում, ծրագրի ստեղծման գաղափարն իր մոտ ծագել է այն ժամանակ, երբ նյութեր էր հավաքում ռուսական ժողովրդական բանավոր գրականության շուրջ: Նա որոշում է հայ ազգագրության համար կազմել ծրագիր-հարցարան, առանց որի հնարավոր չէր ազգագրությունը դնել գիտական հիմքերի վրա: Գր. Խալաթյանցն իրավացիորեն գտնում էր, որ ավանդական կենցաղի շատ ծեսեր ու սովորույթներ տեղի են տալիս՝ չդիմանալով նորամուծություններին. «Կանցնի շատ-շատ մի կես դար, և այդ՝ շատ կողմից թանկագին կտակը կկորչի անդարձ, եթե օրով առաջ հոգ չտանենք խնամքով արձանագրելու նրան և պահելու գիտության համար և մեր այդպիսի անփույթ վերաբերության համար անվերջ պետք է նախատեն ու դատապարտեն մեզ եկող սերունդները»³⁷: Անդրադառնալով իր կազմած «Ծրագրին»՝ Գր. Խալաթյանցը գրել է. «Մեր ծրագիրն ունեցավ դրական նշանակություն, ոչ միայն ավելացավ բանասացների թիվը... այլև... նրանց աշխատություններին որոշ սիստեմ և գիտական դասավորություն հաղորդվեց» (ընդգծումը – Ա. Պ.)³⁸:

«Ծրագիրը» նպաստեց մասնագիտական հանդեսներ հիմնելուն: Այսպես, Ե. Լալայանի ջանքերով հիմնված «Ազգագրական հանդեսը» (1896-1916 թթ.) հրատարակվեց 26 գրքերով: Գր. Խալաթյանցի ջանքերով լույս տեսավ «Էմինյան ազգագրական ժողովածուն» (1901-1913 թթ.)՝ ինը գրքով: Ս. Գյուլամիրյանցը Պետերբուրգում 1887 թ. հրատարակեց «Արաքս» պատկերագարդ հանդեսը, Կ. Պոլսի «Արևելքը» 1889 թ. նույնիսկ ամբողջ հատվածներ արտատպեց «Ծրագրից», 1897 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Գ. Անդրեասյանի «Բյուրակն» շաբաթաթերթը, որը հատուկ բաժին բացեց ազգագրության համար: Ազգագրական արժեքավոր նյութեր հրատարակեց «Հանդես ամսօրյան»՝ մեծ հետաքրքրություն առաջացնելով դեպի ազգագրությունն ու բանահյուսությունը: Այս ամենի հետևանքով հրատարակվեցին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք գրված են ինչպես

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Գր. Խալաթյանցի «Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների, Մոսկվա, 1887, էջ Ը:

³⁸ Գր. Խալաթյանցի «Նյութեր...», էջ 48:

գրավոր ազգագրական վկայությունների, այնպես էլ հեղինակների կողմից գրառված ԴԱՆ-ի հիման վրա:

Գր. Խալաթյանցի բնորոշմամբ, եղած նյութերն ավելի շատ հավաքչական բնույթ ունեն: «Այդ պատճառով էլ մեր ունեցածը հայ ազգագրության նյութեր են միայն, իսկ գիտական ազգագրություն դեռևս չկա մեզանում (ընդգծումը – Ա. Պ.) և չի լինի, մինչև որ այդ նյութերով ոչ թե անձնական զվարճության կամ հետաքրքրության տեսակետից, այլ՝ ազգային ինքնաճանաչողության էական պահանջներին գոհացում տալու նպատակով չգրադրվի գիտությունը և իր եզրակացությունները չառաջացնե»³⁹:

Դժվար է համաձայնվել մեծավաստակ գիտնականի կողմից XX դ. սկզբներին գրված «գիտական ազգագրություն դեռևս չկա մեզանում» խոսքերի հետ: Մինչդեռ, ըստ Դ. Վարդումյանի, «Ազգագրական գիտությունը Հայաստանում (ընդգծումը – Ա. Պ.) իր լիակատար իրավունքների մեջ սկսեց մտնել հատկապես 1860–1870-ական թվականներից»⁴⁰: Վ. Բոթյանի կարծիքով՝ «Սրվանձտյանցի ստեղծած ուղղության մեծագույն արժեքն այն է, որ նա ազգագրությունը որպես գիտություն (ընդգծումը – Ա. Պ.), 1870-ական թվականների սկզբին գիտական նոր հիմքի վրա դրեց»⁴¹:

Եթե 1908 թ. հրատարակած աշխատանքում Գր. Խալաթյանցը մերժում էր գիտական ազգագրությունը Հայաստանում, ապա մյուս հեղինակներն այն տեղադրում են 1860–1870-ական թվականներին: Կարծում ենք, այս բնութագրումներն անընդունելի են: Այս տարիներին Հայաստանում դեռևս ազգագրական գիտություն գոյություն չուներ, քանի որ անհրաժեշտ նախադրյալներ չկային, իսկ հիշատակված «ազգագրական բնույթի հարցարանները» թերի էին ու պակասավոր և չէին կարող նպաստել ազգագրությունը սիրողական մակարդակից գիտության վերածելու գործընթացին:

Հայ իրականության մեջ ազգագրությունը որպես գիտության կայացման սկիզբ պիտի համարել 1880-ականների վերջերը և 1890-ականների կեսերը՝ սահման ունենալով Գր. Խալաթյանցի «Ծրագիրը» և Ե. Լալայանի ջանքերով հրատարակված «Ազգագրական հանդեսը»: Իմիջիայլոց, այս մասին Դ. Վարդումյանը գրել է. «Ազգագրական հանդեսի» շնորհիվ, ազգագրությունը Հայաստանում լիովին ձևավորվեց որպես գիտության ուրույն բնագավառ, սահմանագատվելով մասնավորապես բանագիտությունից»⁴²:

Պետք է ասել, որ առ այսօր ազգագրագետների կողմից հասակեցված չէ նաև Գր. Խալաթյանցի «Ծրագրի» կազմման աղբյուրագիտական հենքի հարցը: Անդրադառնալով այս խնդրին, Վ. Բոթյանը գրել է. «Ծրագիրը կազմելիս հեղինակը նկատի է ունեցել Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոց»-ը և նրա մյուս աշխատությունները, ինչպես նաև այլ ծրագրերի ու վերևում հիշված ազգագրական հրա-

³⁹ Նույն տեղում, էջ 57:

⁴⁰ Դ. Վ ա թ դ ու մ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 926:

⁴¹ Վ. Բ ո թ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 19:

⁴² Դ. Վ ա թ դ ու մ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 929:

տարակուսությունների նյութերը»⁴³: Իսկ ըստ Դ. Վարդումյանի՝ «Գ. Սրվանձտյանցի երկերի երևան գալը մի նոր, հուժկու խթան ծառայեց հայ ժողովրդագիտության հետագա զարգացման համար: Եվրոպական և ռուսական ազգագրական գիտության սկզբունքներին քաջատեղյակ Գր. Խալաթյանցը, հիմնվելով հատկապես Գ. Սրվանձտյանցի երկերի վրա (ընդգծումը – Ա. Պ.), կազմեց գիտական հիմունքներով շարադրված առաջին համակողմանի ազգագրական հարցարանը...»⁴⁴:

Ակնհայտ է, որ երկու հեղինակներն էլ Գր. Խալաթյանցի «Ծրագրի» կազմման հիմքում հիմնականում դնում են Գ. Սրվանձտյանցի աշխատանքները, սակայն ճշմարտության դեմ չմեղանչելու համար նկատենք, որ Վ. Բոդյանը բավական ընդլայնում է այդ բազան: Նրա մտտեցումը հասկանալի է. նա այստեղ ևս «Գրոց ու բրոց»-ը դիտում է որպես ծրագիր, որից օգտվել է Գր. Խալաթյանցն իր «Ծրագիրը» կազմելիս:

Կարծում ենք, այս խնդրի վերաբերյալ ավելի օբյեկտիվ ու տրամաբանական է Ա. Նազինյանի տված գնահատականը. «Այդ աշխատանքը (Գր. Խալաթյանցի «Ծրագիրը» – Ա. Պ.) գլուխ բերելու համար Խալաթյանը հիմնավորապես ուսումնասիրել է հին, միջնադարյան ու նոր հայկական մշակույթը (ընդգծումը – Ա. Պ.) իրեն անհրաժեշտ բնագավառի հարկավոր փաստերն ու իրողությունները երևան հանելու և ընդհանրացնելու համար: Առանձնապես մանրակրկիտ ձևով Խալաթյանն ուսումնասիրել է հրապարակի վրա եղած հայ ազգագրության ու բանահյուսության նյութերը: Այնուհետև Խալաթյանն անդրադարձել է ռուսական և եվրոպական համապատասխան մասնագիտական գրականությանը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), մասնավորապես ազգագրական-բանահյուսական ծրագիր-ուղեցույցներին»⁴⁵:

Գր. Խալաթյանցի «Ծրագրի» կազմման աղբյուրագիտական հենքի վերաբերյալ այս սպառնիչ գնահատականը ցանկալի կլիներ, որ տրված լիներ ազգագրագետների կողմից:

Գր. Խալաթյանցի «Ծրագիրն» ընդգրկում էր 500 հարց, որոնք վերաբերում են կենցաղի ու մշակույթի ամենատարբեր բնագավառների՝ ընդգրկելով 10 բաժին. 1. Աշխարհագրական և պատմական տեղեկություններ, 2. Մարդաբանական տեղեկություններ, 3. Բնակարանը և իր պարագաները, 4. Զգեստ և զարդ, 5. Կերակուր և խմիչք, 6. Կենցաղ և զբաղմունք, 7. Ընտանեկան բարք ու սովորույթ (ուր ստորաբաժանումներով), 8. Հավատք (ուր ստորաբաժանումներով), 9. Լեզու, գիր, արվեստ, ձեռագիր (չորս ստորաբաժանումներով), 10. Ժողովրդական բանավոր գրականության տեսակները⁴⁶:

⁴³ Վ. Բոդյանի նշվ. աշխ., էջ 22-23:

⁴⁴ Դ. Վարդումյանի նշվ. աշխ., էջ 926-927: Ավելի ուշ լույս տեսած հոդվածում Դ. Վարդումյանը «Գրոց ու բրոց»-ը համարել է «...հայ ազգագրական բանահավաքչության առաջին ծրագիր» (տե՛ս Դ. Վարդումյանի նշվ. աշխ. Հայ ազգագրության պատմության հակիրճ ուրվագիծ. «Հարք», Երևան, 2006, թիվ 1, էջ 6):

⁴⁵ Ա. Նազինյանի նշվ. աշխ., էջ 18:

⁴⁶ Գր. Խալաթյանի նշվ. աշխ., էջ 44:

«Ծրագրին» որպես հավելված կցված իրավաբանական մասը բաղկացած էր երեք գլխից՝ իրենց ստորաբաժանումներով. 1. Հասարակակ ան կացություն և վարչություն, դատ ու պատիժ, 2. Քաղաքացիական իրավունք, 3. Քրեական իրավունք⁴⁷:

Գր. Խալաթյանը կոնկրետ խորհուրդներ էր տալիս բանահավաքներին, թե ինչ սկզբունքով գրառել ԴԱՆ-ը՝ հարազատ մնալով տեղական խոսվածքին և ժողովրդական բնութագրումներին:

Գր. Խալաթյանի «Ծրագիրը» լիովին բավարարում էր ժամանակի ազգագրության պահանջները: Պատահական չէ, որ այն մեզանում կիրառվեց շուրջ 60 տարի, մինչև 1946 թ. Ստ. Լիսիցյանի հարցարանի հրատարակումը⁴⁸: Այդ ուշագրավ աշխատանքի հրատարակումից անցել են տասնամյակներ, սակայն, որոշ վերապահումներով հանդերձ, այսօր էլ այն մնում է որպես անփոխարինելի հարցարան–ուղեցույց՝ դաշտային նյութեր գրառելիս:

Այսպիսով, վերոշարադրյալից կարելի է անել մի շարք եզրահանգումներ.

– Հայ գիտական ազգագրության ձևավորման ավարտի շրջան պիտի համարել 1880-ական թվականների վերջը և 1890-ական թվականների կեսերը: Այսինքն՝ Գր. Խալաթյանի «Ծրագրի» հրատարակումը և «Ազգագրական հանդես»-ի հիմնումը, որին XX դ. սկզբներին հետևեցին «Էմինյան ազգագրական ժողովածուն», ազգագրական բնույթի մի շարք պարբերականներ և բազմաթիվ գիտական հետազոտություններ: Այս ամենի շնորհիվ ազգագրությունը դադարեց առանձին անհատների մենաշնորհը լինելուց, սիրողական մակարդակից վերածվեց գիտության՝ դառնալով լայն շրջանների համար մատչելի: Մեծ հետաքրքրություն առաջացավ հայոց ավանդական կենցաղի ու մշակույթի նկատմամբ, կանոնակարգվեցին ԴԱՆ-ի գրառման և դրանք գիտական շրջանառության մեջ դնելու հիմնահարցերը:

– Հայ ազգագրության մեջ ԴԱՆ-ի գրառման ու տիպաբանման գործում գոյություն է ունեցել երկու ծրագիր–ուղեցույց: Առաջինը Գր. Խալաթյանի «Ծրագրին» է, երկրորդը Ստ. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարանը»: Հողվածում քննված մյուս բոլոր գործերը, որոնք տարբեր ժամանակներում որակավորվել են որպես ազգագրական ծրագիր–հարցարան, անընդունելի են, քանի որ դրանք ունեցել են սահմանափակ ընդգրկում և կիրառություն:

– Ստ. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարան»-ի լույս ընծայումից հետո անցած տասնամյակների ընթացքում ազգագրական գիտության մեջ առաջ են քաշվել բազմաթիվ նոր հիմնախնդիրներ, որոնք XX դ. 40-ական թվականները չէին կարող տեղ գտնել այդ հարցարանում: Ուստի, հայ

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Ստ. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարան», Երևան, 1946:

ազգագրության երրորդ ծրագիր-հարցարանի կազմումն ու հրատարակումը օրվա հրատարակյալն պահանջ է:

К ВОПРОСУ О ПЕРВОЙ ПРОГРАММЕ-ВОПРОСНИКЕ
ПО АРМЯНСКОЙ ЭТНОГРАФИИ

АНУШАВАН ПЕТРОСЯН

Р е з ю м е

Этнография, как и другие науки, пользуется многообразными письменными источниками, однако основу этнографических исследований составляют полевые этнографические материалы, собранные в реальной действительности у конкретных сказителей. Планомерная запись и классификация этих сведений зависит от вопросников, которыми руководствуются этнографы при сборе полевых материалов. Этнографическими программами-вопросниками считались работы М. Миансарянца, Ал. Ерицяна, С. Ерицян, которые, однако имели ограниченное содержание и применение. Некоторые исследователи считали труд Г. Срванзтянца «*Գրոց ու բրոց*», программой, но она не может считаться таковой ни по строению, ни по содержанию. В армянской этнографии было две программы-вопросника – “Программа” Гр. Халатянца и “Этнографический вопросник” Ст. Лисициана, благодаря которым в конце XIX в. армянская этнография стала развиваться как наука.

TO THE ISSUE OF THE FIRST PROGRAMME-
QUESTIONNAIRE ON ARMENIAN ETHNOGRAPHY

ANUSHAVAN PETROSYAN

S u m m a r y

Ethnography, like other sciences, uses various written sources. However, field ethnographic materials form the basis of ethnographic researches. Systematic record and classification of this information to great degree depends on the questionnaires by which are guided ethnographers while collecting field materials. Ethnographic programme-questionnaires were the works by M.Miansaryants, Al.Yeritsyan, S.Yeritsyan, which, however, had limited contents and notes. Some researchers considered G.Srvandztyants's work «*Գրոց ու բրոց*» a programme, though it can't be considered such either by its structure or contents. In Armenian ethnography there were two programme-questionnaires – Gr.Khalatyan's “Programme” and S.Lisitsyan's “Ethnographic Questionnaire”. Thanks to them Armenian ethnography began to develop as a science at the end of the 19th century.